

Geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde milliyetçilik ve mimarlık tarihi

Vesile Gül CEPHANECİGİL*, Günkut AKIN

İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Programı, 34469, Ayazağa, İstanbul

Özet

Osmanlı'da bilinebilen ilk mimarlık tarihi metni Usul-i Mimari-i Osmani (1873) ile başlayan ve tarih yazımı anlamında radikal bir kopuşa işaret eden Türk Tarih Tezi'nin ortaya çıktığı 1930'lu yıllara kadar süren dönem Türkiye için mimarlık tarihinin ortaya çıkış evresine tekabül eder. Bu dönemde üretilen yazıları kaleme alanlar temel uğraşı mimarlık alanında olmayan ve konuyla, dönemin milliyetçi endişeleri çerçevesinde ilgi duyan bir kültürel elit olarak nitelendirilebilir. Geçmişin mimari ürünlerinin dönemin milliyetçi ideolojileri içerisinde İslamcılığın gündeminde olmadığı gözlenmiştir. Osmanlıcılık ve mimarlık ise yalnızca sınırlı bir aydın grubu için bir araya gelebilen kavramlardır. Oysa Türkçülük, toplumu o zamana dek kullanılmamış bir kimlik temelinde tariflemeyi denediği için bunun kültürel zeminini oluşturabilecek mimarlık tarihi ile de belirgin biçimde ilgilenir. Bu çalışma söz konusu dönemde mimarlık tarihi ile Türkçülük eksenli milliyetçiliğin ilişkisini, bir grup cemiyet ve yazarın çalışmaları üzerinden irdelemeyi denemektedir. Ele alınan cemiyetlerin faaliyetlerini konferans, ders ve geziler ile ülke genelindeki önemli olduğu düşünülen yapılara dair fotoğraf ya da çizim koleksiyonları oluşturma yönündeki çalışmalar oluşturur. Söz konusu dönem metinlerine bakıldığında ise envanter nitelikli çalışmaların yanı sıra, geçmişin mimari ürünlerini uzak atalardan gelen ve yalnızca o millete mensup olanlar tarafından okunabilecek bir anlamın taşıyıcısı olarak gören anlatıların yer aldığı görülmüştür. Çalışmada hem cemiyetlerin hem de yazarların yaklaşımlarında gözlenen bu ikili tavrın, milliyetçiliğin yapısında barındırdığı ve toplumu bir yandan vatandaşlık temelinde türdeşleştirirken aynı zamanda diğer milletlerden ayrı bir aidiyet temelinde farklılaştırmaya çalışan mantıkla olan ilişkisi sorgulanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık tarihi yazımı, Milliyetçilik, Türkiye.

*Yazışmaların yapılacağı yazar Vesile Gül CEPHANECİGİL. gulcephanecigil@yahoo.com; Tel: (212) 285 67 85.

Bu makale, birinci yazar tarafından İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Programı'nda tamamlanmış olan "Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde Türk eksenli milliyetçilik ve mimari geçmiş ilgisi (1873-1930)" adlı doktora tezinden hazırlanmıştır. Makale metni 30.07.2009 tarihinde dergiye ulaşmış, 11.11.2009 tarihinde basım kararı alınmıştır. Makale ile ilgili tartışmalar 28.02.2010 tarihine kadar dergiye gönderilmelidir.

Nationalism and architectural historiography during the late Ottoman and early republican Turkey

Extended abstract

The period between the publication of “Usul-i Mîmari-i Osmani” (1873) which is the first architectural history of the Ottoman era and the formulation of the Turkish History Thesis in 1930’s which indicates a radical break in historiography, constitute the early phase of the architectural history in Turkey. Considering the lack of an established tradition of architectural theory or art history, the pioneering role, in this early phase, was accomplished not by architects or art historians, but by a general cultural elite motivated mainly by the nationalist concerns.

During this period, Islamism, Ottomanism and Turkism appear to be the three main nationalist/proto-nationalist ideologies. Among these, Islamism hardly had any interest in architecture, nor architectural history. During the Tanzimat era in which Ottomanism appeared and had a considerable effect among the intellectuals, architectural history and Ottomanism came together only in the agendas of those who were already interested in the arts, archeology or conservation matters. However Turkism who introduced a new concept of identity had to construct its cultural basement. Therefore architectural history took an important position in their agenda and became a practical tool to illustrate the nation’s glorious past.

This study aims to discuss the impact of Turkism oriented nationalism on the architectural history through the examination of the activities of some nationalist, antiquarian and scientific societies and the works of some authors of the era.

Conferences, free courses, excursions constitute the main activity areas of the nationalist societies. Preparation of the photography and drawing collections of the main buildings of the past were also part of their program. Important figures of the architectural historiography of the era such as Celal Esad, Kemaleddin, Mehmed Ziya, Halil Edhem or Hamdullah Subhi were among the members of these societies and took part in their activities by giving lectures, preparing reports, or publishing in their journals.

Even though they were not nationalist in their explicit aims Tarih-i Osmani Encümeni and Bilgi Derneği were also among the societies whose inter-

est area covers architectural history. However their activities were restricted with the publication of journals and the organization of some discussions forums on the subject.

Antiquarian societies, -among them Istanbul Muhibleri Cemiyeti is the earliest and the most known one-, were also organizing conferences, but were mainly concerned with the conservation problems. However, Istanbul Muhibleri Cemiyeti’s publications on the Bereketzade Fountain and the Yali of Köprülü were important works of the era whose texts and drawings were prepared by architects and western art historians.

The texts produced in this era are mainly articles published in the journals or periodicals of popular character. Books usually written in foreign languages and pamphlets are also among the publication genres even though they are not abundant in number. Inventories and texts which treat architecture as a rhetorical tool, constitute the two main group of works of the era.

Among the authors, Celal Esad can be defined as the most illustrious and the most “professional” one. A part from his numerous publications, he also taught architectural history at the Sanayi-i Nefise Mektebi. Ahmed Refik was a historian with a colorful style in which he uses architecture as the décor of the past events. Hamdullah Subhi was an amateur of art/architectural history and the “national orator” who worked as an activist for raising awareness on the subject. He also taught art history at Darülfünun. Mübarek Galib was the director of cultural affairs in the early republic and his publications are examples of inventorial works.

The nature of nationalism is characterized by a dual action: Deconstructing every kind of attachment produced in the pre-modern societies and the building up of new loyalty mechanism. This dual attitude can also be observed in the texts dealing with architectural history of the era. Consequently while a tendency aims to homogenize and standardize the subject of study, the other appears to underline the differences in order to formulate new forms of belonging. In this paper Celal Esad, Mübarek Galib, Ahmed Refik and Hamdullah Subhi are studied as examples of these two attitudes.

Keywords: *Architectural historiography, Nationalism, Turkey.*

Giriş

Türkiye’de mimarlık tarihinin ortaya çıkışının 19. yüzyılın son çeyreğine tekabül ettiğini herhalde kabul etmek gerekir. Mimarlık tarihi yazımı için genellikle milat olarak kabul edilen Usul-i Mimari-i Osmani (1873) öncesine tarihlenen birkaç mimarlık metni hem sayıca göz ardı edilebilecek bir miktardadır, hem de - Hadika-t-ül Cevami hariç tutulacak olursa- geçmişin mimarlık ürünlerine yönelik değildir. Söz konusu tarihte ilk metinlerin ortaya çıkmasıyla birlikte beliren terminoloji sıkıntısı ve bu sıkıntıyı giderme yönündeki çaba da¹, mimarlık ürününü teorik düzlemde tartışacak bir bilgi alanının henüz oluşmamış olduğu kanısını doğrular niteliktedir. Dolayısıyla geçmişin mimarlık ürünlerini konu alan çalışmalar profesyonel bir alanın gerektirdiği kavramsal, yöntemsel ve araçsal donanımdan yoksundur. Hedef ve sınırları belirsizdir. Bu durum onları farklı alanların etkilerine ve araçsallaştırılmalarına elverişli kılar.

Bu erken metinler ağırlıklı olarak mimar olmayan kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu dönemde sanat tarihçisi denebilecek bir meslek adamı olmadığı da göz önünde bulundurulursa, bu durumda mimarlık tarihi, eğitimi ve asli uğraşı farklı alanlarda olan kişilerin ilgisini çeken bir konu olarak belirir. Bir tür kültürel elit olarak adlandırılabilir bu grup yazarı, geçmişin yapıları ile ilgilenmeye çeken mimari endişelerin haricinde bir şey olmalıdır.

Söz konusu metinlerin çoğunlukla popüler süreli basında makale ya da yabancı dilde bir prestij kitabı olarak yayınlanması ise iki tür etkinin hedeflenmiş olabileceğini akla getirir: Dışta, kitabın içeriğine, formata uygun, itibarlı bir ko-

¹Şu eserler bu yöndeki çabanın işareti olarak görülebilir: Celal Esad, (1908). *Istilahat-ı Mimariye*, İstanbul; Celal Esad, (1914). *Istilahat-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcut Kelimat ve Tabirat için Vaz ve Tedvini Tensib Olunan Istilahat Mecmuası*, İstanbul; Mehmed Vahid, (1915). *Bazı Istilahat-ı Mühimme-i Sinaiyi Hakkında Mütalaat*, İstanbul; Celal Esad, (1921). *Türkçe’den Fransızca’ya ve Fransızca’dan Türkçe’ye Sanat Kamusu*, İstanbul.

num aranıyor olabileceğini; içte ise, yazarın, çoğu kez kapsamlı bir araştırmanın sonucu olmayan düşüncelerini geniş kitlelere ulaştırmayı amaçladığını.

Bu durum ise, ulus devlet inşa süreçlerinin, içte kültürel türdeşliği yaratmak, dışarıda ise söz konusu kültüre bir yer açmak amacıyla kültürün bileşenlerinden birini tarifleme ve kontrol etme çabasını akla getirir. Zira milliyetçilik, hemen her türünde, kişisel değeri olan, kimlik ve aidiyet duygusu yaratan bir şey olan kültürü aynı zamanda siyasi değeri olan bir şeye dönüştürür.

Aslında böylesi bir durum yerleşik bir disiplin için belirleyici bir etken olmayabilir. Bu bağlamda ortaya konan metinlerin, disiplinin gelişimini değerlendirmede göz ardı edilebilecek ehemmiyette bir grubu oluşturdukları da düşünülebilir. Ancak söz konusu ilginin disiplinin çok erken ve olabildiğince donanımsız olduğu bir aşamasında ortaya çıkması; öte yandan bu alanın bir kısım aktörlerinin daha profesyonel bir oluşumun beklenebileceği eğitim kurumlarında da rol oynaması, milliyetçi endişelerin disiplinin kurucu unsurlarından biri olma ihtimalini güçlü ve ikisi arasındaki olası ilişki üzerinde düşünmeyi anlamlı kılar.

Geç Osmanlı ve erken cumhuriyet döneminde milliyetçilikler ve mimarlık tarihi

Bu dönemde ortaya çıkan ön-milliyetçi/ milliyetçi ideolojilerden İslamcılık, zaten din temelinde tariflenen bir toplumda, yeni bir kimlik zemini önermediği için bunun gereksindiği kültürel alanı inşa etme ihtiyacını da en az hissedendir. Dolayısıyla İslamcılığın mimarlıkla ilgisi neredeyse hiç mertebesindedir.

Osmanlıcılık ise hem gayesi ulus-devlet olan bir ideolojinin araçlarıyla imparatorluğu ayakta tutmaya çalıştığı için içsel bir paradoksla maluldür ve yaygınlaşma potansiyeli sınırlıdır. Hem de Osmanlıcılığın ortaya çıktığı Tanzimat dönemi aydın ve yöneticilerinin konum ve zihniyetleri kitlelerin desteğine ihtiyaç duymaz. Seçkinlerin seçkinler arasında tartıştığı bir şey ol-

duğu sürece de Osmanlıcılık soyut bir düzlemde kalabilir. Kolay kavranabilir ve geniş kitlelerce tecrübe edilebilir bir şey olmak için mimarlığın somutluğuna gereksinimi yoktur. Ayrıca pratik bir uğraş olarak görülen mimarlık, esas meselesi kabaca devleti kurtarmak olan geniş bir aydın grubunun gündemine de uzaktır. Osmanlıcılığın ortaya çıktığı Tanzimat döneminde mimarlık, Osmanlıcılıkla yalnızca güzel sanatlar, arkeoloji, koruma vb. konularla ilgili oldukça küçük bir seçkin grubu için bir araya gelebilmiş gibi görünür. Usul-i Mimari-i Osmani ya da L'Architecture Turque au XVeme Siècle de bu sınırlı çevrenin ürünleridir². Ancak imparatorluk ayakta kaldığı müddetçe Osmanlıcılığın göz ardı edilemeyecek bir pratik gereksinim olarak varlığını sürdürdüğü de yadsınmaz. Dolayısıyla Osmanlıcılığa paralel olarak hanedan temelli bir mimarlık tarihi anlatısı ve köken olarak Osmanlı kuruluş dönemi temaları 1910'ların sonlarına kadar geçmişin mimarlığını konu alan metinlerde bir biçimde gözlenir. Ama pek çok yerde "Osmanlı" telaffuz edilse de içeriğin "Türkçülük"le doldurulduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Türkçülük ise toplumu daha önce kullanılmayan bir kimlik zemininde bir araya getirmeyi hedeflediğinden o kimliği kültürel alanda da tariflemek gereksinimini belirgin bir şekilde hisseder. Dolayısıyla kültürün milletle ilişkilendirilebileceği düşünülen pek çok alanındaki varlığın dökümü yapılar ve bunlar milliyet temelinde tekrar anlamlandırılır. Öte yandan 20. yüzyılın başlarında siyasi bir talebe dönüşen Türkçülüğün, kitlelerin desteğine de belirgin biçimde ihtiyacı vardır. Zira hem bu dönemin yöneticile-

ri olan İttihat ve Terakki mensupları selefleri gibi "paşazade" değillerdir ve dolayısıyla yönetici olarak konularının meşruiyetini kitlelerin desteğinin arkalarında olması ile temin yoluna giderler. Hem de dönemin yoğun savaş ortamının gereksindiği insan gücü için söz konusu kitlelerin katılımına ihtiyaç duymaktadırlar. Dolayısıyla Türkçülük, milleti sıradan insanlardan da kavranabilir bir biçimde ortaya koymak eğilimindedir ve bu durumda da gündelik hayatın içerisinde yer alan ve herkes tarafından tecrübe edilebilir bir şey olarak mimarlık, Türkçülerin gündeminde belirgin bir yer tutar; bu görüşteki milliyetçi cemiyetlerin etkinlik kollarından birine dönüşür. Bu noktada mimari geçmişe yönelik ilginin gelişimini de Türkçülük eksenli milliyetçilik çevresinde aramak anlamlı olur.

Cemiyetler ve mimarlık tarihi

Milliyetçi cemiyetler

1908 sonrası "hürriyet" ortamında ortaya çıkan Türkçü cemiyetlerin belirgin bir özelliği aralarında üyeler açısından önemli bir geçirgenliğe sahip olmalarıdır. Dolayısıyla Türk Derneği (1908), Türk Yurdu Cemiyeti (1911), Türk Ocağı (1912), Halka Doğru (1912, 1917) cemiyetleri birbirinden çok farklılaşmayan bir üye tabanına sahip, ancak farklı ihtiyaçlara cevap verme çabasının doğurduğu bir çeşitlilik görünümü sunarlar.

Kuruluş nizamnamelerinde dile getirilen amaçlardan genel olarak Türklerin geçmişte ortaya koymuş oldukları eserlerin hemen hepsinin ilgi alanına girdiği çıkarsanabilir. Ancak bu amacı eyleme dönüştürme konusunda en başarılısı Türk Ocağı'dır.

Konferanslar söz konusu cemiyetlerin en yaygın etkinlik kollarından birini oluşturur. Örneğin Türk Ocağı'nın her hafta düzenli olarak tertip ettiği konferanslar kapsamında cemiyet üyeleri Mimar Kemaleddin, Celal Esad, Halil Edhem ve Hamdullah Subhi Beylerin mimarlık tarihi konulu konuşmalarını belli oranda Türk Yurdu dergisinden izlemek mümkündür.

Öte yandan 1913-18 yılları arasında Türk Ocağı'nın serbest dersler düzenlediği ve bunların

²Usul-i Mimari-i Osmani, Edhem Paşa ve oğlu Osman Hamdi Bey'in, Leon Parvillée'nin yazdığı L'Architecture Turque au XVeme Siècle'in ise Ahmed Vefik Paşa'nın teşebbüsü ile kaleme alındıkları bilinmektedir. Bu kitaplar hakkında bilgi için bkz. Ersoy, A. (2000). On the Sources of the Ottoman Renaissance: Architectural Revival and its Discourse During the Abdülaziz Era (1861-76), *Doktora Tezi*, Harvard University, Cambridge Mass. ve Aoki, M., (2002). Léon Parvillée: Osmanlı Modernleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı, *Doktora Tezi*, İTÜ, İstanbul.

arasında Sanayi-i Nefise Tarihi, Osmanlı Mimarî Tarihi ve İslam Sanayi-i Nefisesi Tarihi derslerinin yer aldığı da bilinmektedir (Anonim, 1916).

Ocak'ın söz konusu ders ve konferanslarda projeksiyon kullandığı ve bu amaçla oldukça geniş bir diyapozitif koleksiyonuna sahip olduğu da bilinen bir başka husustur (Anonim, 1918). İstanbul'daki bu koleksiyonun haricinde cemiyet, 1926 yılında yayınladığı bir talimatname ile şubelerinden bölgelerindeki “askeri, dini, mülki mimariye ait abidelerin ve alelade binaların fotoğraflarla tespit ve türlerine göre tasnif edilerek konuşma ve derslerde kullanılmak üzere kütüphanelerde muhafazasını istemiştir (Üstel, 1997).

Yine 1926 yılı mesai raporlarından cemiyetin tarihi abidelere ait kitabelerin çıkarılması, yerinde olanların tesbiti ve fotoğraflanması ile mimari ve gayri mimari nakışların renkleri ile beraber resmedilmesini öngördüğü de anlaşılmaktadır.

Bunların dışında Ocak'ın İstanbul'un yanı sıra Bursa, Edirne ve Konya'ya ücretsiz inceleme gezileri düzenleyerek büyük grupların geçmişin mimari ürünlerini yerinde görmeleri ve bilgilenmelerini sağlamaya çaba harcamıştır.

Cemiyet üyelerinden Ferid Cansever (1993)'in Ocak faaliyetlerine ilişkin anılarında “Duvarların diplerinden başlarımız öne eğilmiş, yalnız yürüdüğümüz yola bakarak geçen bizler, Hamdullah Bey'in bıkmadan usanmadan yaptığı telkinlerle başlarımızı yavaş yavaş yukarıya kaldırıyor ve bir Süleymaniye'nin, Sultan Ahmed'in, Bayezid'in mimari güzelliklerinin karşısında huşu ile, hürmetle eğiliyor ve aynı zamanda gururla benliğimizi buluyorduk” sözleri ise cemiyetin bir yandan milletin mimari varlığının fotoğraf, çizim vb yollarla dökümünü yapmaya çalışırken aynı zamanda konferanslar, dersler ve gezilerle bunları nasıl bir kimlik meselesi olarak gördüğüne de işaret etmesi bakımından ilginçtir.

Bilimsel cemiyetler

Geç Osmanlı/Erken Cumhuriyet döneminde mimari geçmişin ürünleriyle ilgilenen kurumlar

arasında Bilgi Derneği ve Tarih-i Osmani Encümeni, kuruluş gayeleri açısından milliyetçi olarak değerlendirilemezlerse de uğraş alanlarının niteliğinden ötürü bu çerçevenin dışında da değillerdir.

Osmanlı'da bir akademi kurulana kadar bu görevi yerine getirmek üzere kurulan Bilgi Derneği'nin Riyaziyat ve Maddiyat, Hayatiyat, Felsefe ve İctimaiyat, İslamiyat, Türkiyat ve Türkçülük şubelerinden oluşan teşkilat yapısı içerisinde; Türkçülük şubesinde Celal Esad, Mimar Kemaleddin ve Hamdullah Subhi Beylerin yer alması derneğin mimarlığı Türkçülük çerçevesinde ele alan tavrına işaret etmesi bakımından ilginçtir. Derneğin müzakere kolları arasında “mimari ve bedayi [estetik]” kolunun da bulunması, bu müzakerelere temel teşkil etmek üzere Mimar Kemaleddin ve Hamdullah Subhi Beylerin bir rapor hazırlamakla görevlendirilmeleri ve bu çerçevede Mimar Kemaleddin Bey'in “Türk mimarisinin duçar olduğu harabi” başlıklı bir konuşma yapmasını da öncelikle bu konuda bir düşünce ve tartışma zemini oluşmakta olduğu şeklinde değerlendirmek mümkündür. Öte yandan içinde bulunulan durumun bir harabiyet hali olarak nitelendirilmesinden, mimarlığın, zaman içerisindeki değişimi çerçevesinde ele alındığı da düşünülebilir.

Tarih-i Osmani Encümeni ise “Usul-i kadim üzere yazılmış tarihlerin olayları salt kayda geçen, eleştirellikten uzak, dış siyaset, yönetim ve sosyal hayattaki değişiklikleri takip etmediği için fenni değeri az” olarak görülmeye başlamasından yola çıkılarak kurulan resmi bir kurumdur (Anonim, 1911a). Vazifesi mükemmel bir Osmanlı tarihi vücuda getirmek, bununla ilgili evrak ve risaleleri yayınlamak ve de düzenli olarak konuyla ilgili bir dergi çıkarmak olarak tanımlanan Encümen'in resmi yayın organı Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'na bakıldığında ise geçmişin mimari ürünlerini konu alan ve dönemin diğer yayınlarına kıyasla sayısı çok da azımsanamayacak miktarda yazıyla karşılaşılır. Abdurrahman Şeref, Mehmed Refik, Hamdizade Abdülkadir, Mehmed Arif ve Ahmed Tevhid Beylerin yazarları olduğu bu makaleler çoğunlukla Topkapı Sarayı ve bazı

bölmeleri ile Bursa ve Konya'daki türbe ve camileri konu alırlar. Ancak bu makalelerin içeriğine bakıldığında, bir kısmının yapıdan çok barındırdığı kitabelerle ilgilendiği gözlenir. Diğer bir kısmı içinse yapı, esas ilgilendikleri saray teşkilatı, adet ve merasimler gibi konuların dekoru olarak metinde yer alırlar. Yapının geçmişinden bahsederken kitabe ya da belge gibi salt yazılı malzeme kullanan bu tavır herhalde cemiyet üyelerinin tarihçi formasyonu kadar fenni olma endişeleriyle de ilişkili olsa gerektir.

Eski eser sevenler (antiquarian) cemiyetleri

Mimari geçmişin ürünleriyle ilgilenirken bunu koruma ve hatta çoğu millet kavramına doğru gönderme yapan miras kavramı çerçevesinde yapan bu cemiyetlerin de milliyetçilik ve mimarlık tarihi ilişkisi çerçevesinde ele alınması anlamlıdır. Her ne kadar bunların bir kısmının Frenk ve Levanten ağırlıklı üye profili miras kavramının mutlaka milli miras olarak algılanmıyor olabileceğini akla getirirse de, daha sonra milli mirasa evrilecek olan bir kavramın başlangıç noktasında konumlanmaları burada ele alınmalarının uygun olacağını düşündürür.

Bu tür cemiyetlerin en eski ve hakkında en çok şey bilinebileni İstanbul Muhipleri Cemiyeti'dir. 1911 tarihli kuruluş nizamnamesinde cemiyet şehrin tarihi abideleri, meşhur binaları, tabii güzellikleri ve eski şeklinin korunması ve bunlar hakkında bir bilinç oluşturulması olmak üzere iki görev alanı tarif eder (Anonim, 1911b). Bunlardan ilki kapsamında harap durumda olan cami, türbe, çeşme vb. yapıların durumları hakkında ilgili makamı uyararak onarılmasını sağlar. Ayrıca üyelerine yaptığı bir çağrıyla korunması gerekli yapıların bir listesini oluşturmaya çalışır.

Diğer görev alanı olan bilinç oluşturma kapsamında ise konferanslar düzenler ve sayısı sınırlı olsa da uzmanlar tarafından kaleme alınmış iki kitap yayınlar. Bunlardan biri Bereketzade çeşmesini konu alan, Fransızca metnini Sanayi-i Nefise Mektebi mezunlarından ressam Pinkas Efendi, Osmanlıca metnini ise Mehmed Ziya Bey'in yazmış olduğu bir kitapçıktır. Cemiyetin diğer yayını ise Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı

hakkında, diğerinden çok daha özenli bir albüm kitaptır. Bu çalışmada yalının selamlık divanhanesinin rölöveleri İstanbul Sanayi-i Nefise Mektebi mimari muallimlerinden Y. Terzian'ın gözetiminde, okulun mezunlarından Nuri ve mimarlık bölümü öğrencilerinden Ömer Şeref Beyler tarafında yapılmış (Şekil 1), P. Loti'nin önsözü ve H. Saladin ile R. Mesguish'in yazdıkları açıklama metinleriyle birlikte Paris'te 1915'te yayınlanmıştır.

Şekil 1. İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti tarafından yayınlanan *Le Yali des Keuprulus* adlı kitaptan bir detay çizimi (Mesguish ve Saladin, 1915)

Haklarındaki bilgi oldukça sınırlı olmakla birlikte İstanbul dışındaki şehirlerde de benzer cemiyetlerin teşekkül ettiği bilinmektedir. Ancak bunları İstanbul'dakinden ayıran belirgin bir fark bunların "şehir" değil "asar-ı atika" muhipleri cemiyetleri olmalarıdır. I. Dünya Savaşı ve takip eden mütareke döneminde arkeolojik eserlerin yurtdışına çıkışının hızlanmasından kaynaklanan bir tepkinin tetiklemiş olabileceği akla gelen bu cemiyetlerden bilebildiğimiz İzmir, Afyon ve Konya Asar-ı Atika Muhipleri Cemiyetlerinin üçü de daha sonra buldukları kente bir müze kurulmasına ön ayak olmuşlardır.

Yazarlar ve yaklaşımları

Celal Esad [Arseven]

Söz konusu dönem yazarları içerisinde hem en çok, hem de doğrudan mimarlık tarihi olarak adlandırılabilir ürünler veren isim Celal Esad'dır. Oldukça geniş bir ilgi skalasına sahip olan Celal Esad'ın 1903'te St. Louis'de yapılacak olan Dünya Fuarı'na eski İstanbul mahalleleri ve kapalı çarşı'yı içeren bir projeye katılıp kazanması ilgisinin mimarlık ve şehir tarihine yönelmesinde kırılma noktasıdır.

Bu çalışma için İstanbul tarihine dair topladığı malumata dayanarak yazdığını söylediği Constantinople de Byzance à Stamboul adlı kitabı Fransızca olarak Paris'de 1909'da basılır (Arseven, 1993). Türkçesi ise Eski İstanbul Abidat ve Mebanisi- Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine kadar adı ile 1912'de basılacaktır. 1903 ile 1908 arasındaki dönemde gazete ve dergilerde de bu konularda sıkça yazar.

Celal Esad Bey'in 1906-1907 tarihlerinde İkdam gazetesinde yayınlanan ve Osmanlı sanatından bahseden bir dizi yazısı, İstanbul'u konu alan kitapların Osmanlı kısımlarında da geliştirilerek 1928'de yayınlanacak Türk Sanatı kitabının temel savlarını oluşturur. "Osmanlı Sanayi-i Nefisesi", "Bizans Sanayi-i Nefisesi", "Araplarda Sanat-ı Tezyin-İran ve Türk Sanayi-i Nefisesi", "Arap Sanayi-i Nefisesi", "Osmanlı Mimarisi", başlıklı yazılardan oluşan bu makaleler dizisinin ilkinde Celal Esad maksadının Osmanlı sanatının kendine mahsus bir sanat olduğunu gösterebilmek olarak tarifler. Bunun için ise o güne kadar Osmanlı sanatının hatalı olarak ilişkilendirildiği Arap, Acem ve Bizans sanatlarından bahsetmek gerektiğini ifade eder. Dolayısıyla ilk bakışta her biri farklı bir konuyu ele alıyor gibi görünen makaleler aslında ana meselesi Osmanlı mimarisi olan bir bütünün alt başlıklarıdır. Ancak burada "Osmanlı mimarlığı" olarak ifade edilen "Osmanlı Türkleri"nin mimarlığıdır ve yazarın bunu Gazneviler ya da Selçuk Türklerinin mimarlıkları gibi Türk mimarlığının bir evresi olarak gördüğü kanısı uyandırır.

Söz konusu makalelerin ana teması Osmanlı mimarlığının genel kuralları ortaya konmasıdır.

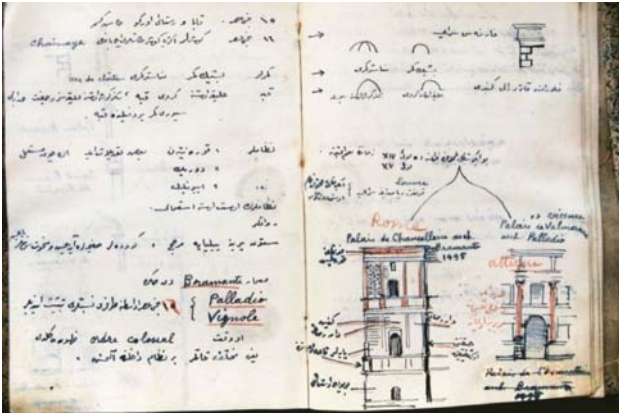
Bu kurallar ise Osmanlı mimarlığının rasyonalitesinin altını çizerler. Atfedilen rasyonalite ile "İslam sanatları bütününden ve genellikle bu kavramın ima ettiği Arap ve Acem sanatlarından farklı olarak bir Osmanlı/Türk sanatı vardır" denmeye çalışılırken, öte yandan da Şarklıktan uzaklaştırmanın bir başka aracı olarak Osmanlı sanatı/ mimarlığının tarihsel evrim kapasitesinin altı çizilmeye çalışılır. Diğer İslam sanatlarının donmuşluğu reddedilmeden Osmanlı mimarlığı için başlangıç, gelişme ve gerileme dönemlerini içeren bir anlatı kurgulanıp bu donmuşluktan kurtarılmaya çalışılır. Böylelikle hem değişimin aslına ihanet niteliği taşımadığı ortaya koyularak olağanlaştırılır ve günün mimarisindeki olası yeniliklerin önü açılır, hem de anlatı Batı şablonuna uygun bir formata sokularak büyük dünya mimarlık tarihi içine adapte edilebilir hale getirilmiş olur. Celal Esad'ın 1906'dan 1970'lere kadar yazdığı metinlerde detaylandırılıp genişletilerek tekrarlanan kurgu bu iki maksadı gözetir.

Böyle bir şeyi yapabilmek için araç ve yöntemlerin yetkinleştirilmesine ihtiyaç vardır. Celal Esad'ın 1908'de İstilahat-ı mimariye ile başlayan ve bunun 1912'deki ikinci baskısının ardından, 1914'te İstilahat-ı İlmiye Encümeni tarafından Sanayi-i Nefise'de mevcut kelimat ve tabirat için vaz ve tedvini tensip olunan ıstilahat mecmuası, 1924'te Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya sanat kamusu, ve 1943'teki Sanat Ansiklopedisi'ni yayınlaması böyle bir anlatıda gereksinim duyulacak terminolojik araçları tariflemeyi ve kavramsal bulanıklıkları ortadan kaldırmayı hedefliyor olmalıdır.

1928'de yayınladığı ve genel bir mimarlık tarihi olmasını planlamasına rağmen yalnızca ilk cildi basılabilen Mimari Tarihi- Kurun-ı Kadime adlı kitabın önsözünde mimarlık tarihi yazmanın yöntemsel çerçevesini tayin eder. Önce güzel sanatlar içinde mimarlığın konumu, mimarlığın sanat ve fenle ilişkisi gibi konulara değinir; ardından mimari karakteri tarif eder, bunun tip, üslup vb kavramlarla olan ilişkisini açıklar, karakterin ortaya çıkmasındaki etkenleri belirler. Bu etkenler Celal Esad'a göre milli bir mimari

tarihini yazarken teker teker ele alınması gereken alt başlıklardır.

Celal Esad'ın gerek söylem gerekse yöntem açısından ortaya koyduğu yetkinlik düzeyi onu çağdaşı Osmanlı yazarlardan belirgin biçimde ayırır. Ancak kendisinin bu konudaki donanımını ne yolla edindiği çok net değildir. 1893-1894 senesinde Sanayi-i Nefise Mektebinde okuduğu dönemde Aristoklis Efendi'nin sanat tarihi derslerini yürüttüğü bilinmekle birlikte, bu derslerin içeriği ya da Celal Esad Bey'in kısa öğrenciliği süresince bu dersleri alıp almadığı bilinmemektedir. Celal Esad'ın Avrupa mimarlığı tarihini konu alan bir ders dinlemiş olabileceğini düşündüren bir başka nokta ise Osmanlıca ve Fransızca notlarla çizimleri içeren bir defteridir. (Şekil 2) Bu defterin kapak sayfasının içinde Osmanlıca olarak "Luvr Sarayı" yazıyor olması Celal Esad'ın Paris'te bulunduğu dönemlerden birinde Louvre Sarayı içinde konumlanan ve Louvre Okulu olarak bilinen okulda böyle bir ders takip etmiş olabileceğini akla getirir.

Şekil 2. Celal Esad Arseven'e ait mimarlık tarihi notları içeren defterden bir sayfa (MSGSÜ Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Celal Esad Arşivi)

Ancak Celal Esad'ın bir biçimde sanat/mimarlık tarihi eğitimi görüp görmemiş olması da belki çok önemli değildir. O merak duyduğu bir alanın bilgisini tek başına edinebilen ve bunu da hızla başkalarına aktarmak üzere kitaplaştıran birisidir. Bu çerçevede Avrupa'nın kültür ve sanat ortamı ile teması olan Celal Esad'ın millet olma iddiasını desteklemek için Türklerin de münferit bir sanatı/mimarlığı olduğu ve bunun

da çoğu ulus-devletini oluşturmuş Avrupa milletlerinininkine, içeriği farklı olsa da denk bir sanat/mimarlık olduğunu ortaya koymak gerektiğini hızlıca kavramış ve Türk sanatı/mimarlığı için diğer milletlerin sanat/mimarlık tarihlerine benzer ve dolayısıyla aralarına kolayca yerleştirilebilecek formatta bir tarih kaleme almış olması anlaşılabilir bir şeydir.

Mübarek Galib [Eldem]

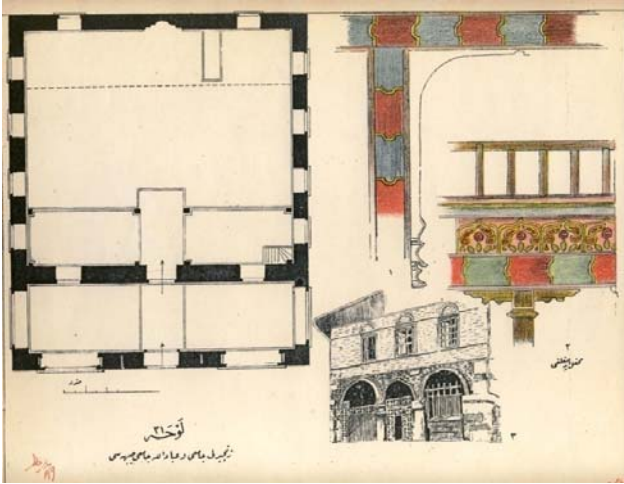
Mübarek Galib Bey'in 1921'de Ankara'ya gidişine kadar üstlendiği görevlerin hiç biri mimarlık tarihi ile ilişkili değildir. 1921 öncesinde Mübarek Bey'in eski eserler ve nümizmatik ilgisini, üstlendiği görevlerden çok, ailesi ile ilişkilendirmek herhalde daha anlamlıdır. Osman Hamdi ve Halil Edhem Bey'in yeğeni, İsmail Galib Bey'in oğlu olması söz konusu konulara ilişkin hem ilgi hem de bilgisinin gelişiminde belirleyici bir ortam sunmuş olmalıdır. Öte yandan Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde ama dil ağırlıklı kurumlarda sürdürdüğü eğitiminin de klasik diller ve antikite bilgisi açısından belirli bir donanımı sağladığı düşünülebilir. Ancak asar-ı atika ile olan ilgisi 1921'de Ankara'ya gidişi ve Hars Müdürü tayin edilmesinin ardından daha somut bir biçim almış görünmektedir.

Mübarek Bey'in müdürlüğü döneminde, müzelerde mevcut koleksiyonlar ve yeni eklenecek parçaların "ilmi tarifleri" ile fotoğraflarının yer alacağı kayıt defterlerinin oluşturulması ve müze memurları ile uzmanların ortak çalışması sonucu "ilmi katalogların" düzenlenip yayınlanmasının öngörüldüğü bilinmektedir. Ayrıca envanter çalışmalarının salt müzelerle sınırlı kalmadığı ve ülke geneli için kapsamlı bir kültür envanteri çalışması projesin planlanması da yine onun dönemine rastlar.

Mübarek Galip Bey'in mimarlık tarihi alanında ki belli başlı eseri olan Ankara'nın içerik ve eğilimlerini bu arka planla birlikte değerlendirmekte herhalde fayda vardır. Mübarek Galip Bey Ankara'yı, içinde yayımlandığı dizi ile birlikte Max van Berchem ve Halil Edhem'in müşterek yayınladıkları Matériaux pour un Corpus Inscriptum Arabicum-Asie Mineure adlı çalışma ve Halil Edhem'in münferit olarak yayınladığı

Kayseri ve Trabzon gibi beldelerin eser ve kitabelerine ilişkin araştırmalarının bir tür devamı olarak görür.

Kitap da, bu çerçevede, tespit eder, tanımlar ve bunları bir araya getirerek bir döküm oluşturur. Nesnesini çoğu çağdaşı gibi “dil-ara”, “nazar-ruba”, “hayret-feza” gibi sıfatlara başvurmadan, biçim renk ve malzeme özellikleri ile tariflemeye çalışır. Bu tariflerini ayrıca çizimlerle destekler (Şekil 3). Yapıların sahiplerinin kimlikleri, banileri, yapım süreçleri vb. gibi türdeşliği bozacak bilgiler bu kurguda yer almaz. Ve bu yönüyle önsözde ifade edilen korpus teşkil etme gayesine gayet muvafık görünür. Mübarek Bey’in Hars Müdürlüğü sırasında hazırlanması için teşebbüsünde bulunduğu “ilmi katalog”lar ya da Ankara Kalesi’nde kurmaya çalıştığı ilk Ankara Müzesi için yaptığı çalışmalar da benzer mantıkta faaliyetler olmalıdır.

Şekil 3. Mübarek Galip'in Ankara kitabında “Zincirli Cami ve İbadullah Camii Cephesi” başlıklı levha. (Mübarek Galib, 1925)

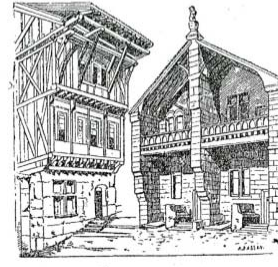
Ahmed Refik [Altınay]

Ahmed Refik formasyon olarak asker, meslek olarak en geniş anlamıyla tarihçidir. Geçmişin mimarlık ürünleriyle olan ilgisi ise daha çok tarih yazımına bakışı ilgilidir.

Ahmed Refik'in gerek kitapları gerekse makaleleri geneline bakıldığında belirgin bir görsellik dozu içerdikleri ilk göze çarpan unsurdur. Za-

man zaman şahıs portrelerine de yer verilmekle birlikte resim, heykel ve küçük sanat objeleri ile kent görünüşleri ve çeşitli yapılara ilişkin gravür ve fotoğraflar bu görselliğin ana malzemesini oluşturur (Şekil 4). Ders ve genel tarih kitaplarında hemen her ele alınan devir için edebiyat, sanat, mimarlık ortam ve üretiminden bahseden bir bölüm yer alır.

نقدی و برر کردی. برشوالیه نهکی حقوقی حائز ایسه امتیازلی بر
شهرده عین حقوقی حائز دی ؛ دشمنانریله اوده محاربه ایدوب
أولرینی تخرب ایلدیه بیلیدی. حتی بو حقوقه علامت اولوق اوزره

اون اوجایی عصرده اولر

مقاوله لاری مه رلامک ایچون برمه ری، یازمسی قویق ایچون
برسندی، بورزووالری سلاح آتته طوبلاق ایچون چانی
برقهلسی (قله بورزووالرک چان قلهسی مثابه سنده ایدی) ، بر
بلدییه دائرهمسی یعنی بلدییه اعضاسنک تعمیر دیکرله ممتاز شهر
اداره ایدن کیمسه لرک مجلس عقدا یئدکری بردائهمسی واردی.
بلدییه اعضاسی . - بلدییه اعضاسی (قوردوویل) ممتاز

Şekil 4. Ahmed Refik'in Tarih-i Umumi'sinden bir sayfa düzeni - XIII. asırda evler (Ahmed Refik, 1912)

Ahmed Refik'e göre müverrihin vazifesi bir vakayı canlandırmak, yani ikinci defa yaratmaktır (Ahmed Refik, 1920). Bunun için ise esas kaynağı yalnız tekrar etmek yeterli değildir. Müverrihin mazide yaşanan hayatı canlı bir surette tasvir etmesi, ölüden hayat emareleri çıkarması gerekir Ahmed Refik'in metinleri de bir anlamda, içinde fiziksel ve kişilik özellikleriyle betimlenmiş karakterlerin yer aldığı, hatta bu karakterlerin etkin yapıda cümlelerle konuştuğu canlandırmalardır. Kullandığı malzemenin büyük oranda doğrudan gözleme dayalı vakanüvis tarihleri ya da tekil vakaları konu alan arşiv belgeleri olması da canlandırmacı bir üslupta yazmasını kolaylaştırıyor olmalıdır. Ancak bu canlandırmaların gerçekçi olabilme için somut bir zemine gereksinimi vardır. Mimarlığın söz konusu metinlerdeki işlevi bu zemini temin olsa gerektir.

Hamdullah Subhi [Tanrıöver]

Hamdullah Suphi en fazla “milli hatip” sıfatıyla bilinir. Yaşamının büyük kısmı için esas faaliyeti Türk Ocağı başkanlığı olmuştur; Ocak’ta idarecilik faaliyetlerinin dışında ise ağırlıklı olarak sanat/mimarlık tarihi konularında faaliyet göstermiştir. Anılarında ise 1910-12 yılları arasında Darülfünun’da Halid Ziya Bey’den boşalan Hikmet-i Bedayi [estetik] isimli dersi verdiği, ancak bu derste estetik değil Türk Sanatı tarihi anlattığını ifade etmektedir (Baydar, 1968).

Hamdullah Subhi Bey’in Türk Yurdu dergisinde yayınlanan ve geçmişin mimari ürünlerine dair olan yazılarının hemen hepsi yazıya geçirilmiş konuşmalardır. Buradan yola çıkarak, Hamdullah Suphi Bey’in mimarlık/sanat tarihi ilgisini “milli hatip” sıfatıyla birleştirdiği düşünmek mümkündür. Özellikle savaş ve işal yıllarında Hamdullah Subhi Bey’in muktedir sultanların, kahraman ataların ve sıcak aile ortamların o güne ulaşan nişanesi olarak sunduğu yapıların hayalinde dinleyiciler yaralı özgüvenlerini sağaltıyor olmalılardır.

Millet, milliyetçilik ve mimarlık tarihi

Milliyetçilik teorisine ilişkin çalışmalardan milletin ortaya çıkışının, benzeştiren ve farklılaştıran olmak üzere iki tür sürecin ürünü olduğu çıkarsanabilir³. Milliyetçilik bir yandan bireyle-

rin eşit doğdukları savından yola çıkan eşit hak ve özgürlüklere sahip bir vatandaşlar topluluğu öngörür; diğer yandan her bireyin bir millete doğduğunu ve o milleti diğerlerinden farklı kılan özellikleri o milletin tüm fertleri tarafından doğal olarak taşındığı iddiasında bulunur. Toplumun vatandaşlık temelinde türdeşleştirmeyi öngörürken aynı zamanda da milleti oluşturanların taşıdıklarını iddia ettiği farklılıkların altını çizerek bunları hem bireylerde aidiyet duygusu yaratmada hem de ayrı bir millet olarak var olduğu iddiasını meşrulaştırmada kullanır. Bir yandan modern öncesinin bağlılık sistemlerini kırar, öte yandan kendi uygun gördüğü (milli) ölçekte bir bağlılık inşa eder. Bu ikili yapısı ile milliyetçilik, modernliğin getirdiği koşullar içinde ve onlarla baş edebilmek üzere üretilmiş bir çözümdür. Ve dolayısıyla yalnız siyasi çerçeveye ile sınırlı kalmaz. Bir bakış açısına dönüşerek farklı alanlarda tekrar tekrar üretilir.

Milliyetçiliğin nihai gayesi olan ulus-devlet ortaya çıktıktan sonra da, ama özellikle milletin ortaya çıkışına eşlik eden dönemde, geçmişin mimarlık ürünlerine yönelik bakış da onları bu ikili sürece tabi tutar. Eğer bir topluluğun millet ve o milleti de diğerlerinden farklı kılan bir kültürü olduğu iddia edilecekse, bu iddiayı bir zemine oturtabilmek için söz konusu farklılık unsurunun ve bileşenlerinin içeriğinin tariflenmesi gerekeceği açıktır. Bunun içinse millete ait olduğu iddia edilen kültür varlıklarının nelerden oluştuğu en kapsamlı biçimiyle ortaya çıkarılmalı, geçmişte anlamlandırılmasına yarayan tüm bağlamlardan arındırılarak öncelikle yan yana konmalıdır. Bu yolla toplumun standart vatandaşlar olarak türdeşleştirilmesine benzer şekilde; milletin mimari geçmişinin ürünleri de dö-küm niteliği taşıyan çalışmalarda, envanterlerde, kataloglarda ve giderek korpuslarda önceki toplumsal düzenin onları yerleştirdiği bağlamdan koparılarak rasyonel bir düzen içerisine yerleştirilir, standart bilgilerle tariflenir ve türdeş bir

³Milliyetçilik gibi çeşitli disiplinlerden pek çok sayıda araştırmacının ürün verdiği geniş bir çalışma alanında, bu alandaki çalışmalarının tümünün hem fikir olduğu bir milliyetçilik tanımına varmanın imkansızlığı açıktır. Ancak bu konuda klasik kabul edilen şu kaynakların incelenmesi ile yukarıda sözü geçen çıkarsamanın yapılabileceği düşünülmüştür: Gellner, E., 1992. *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Ersanlı Behar, B. ve. Göksu Gökdoğan, G, İnsan Yay., İstanbul; Hobsbawm, E. J., 1997. *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik - Program, Mit, Gerçeklik*, çev. Akınhay, O., Ayrıntı Yay., İstanbul; Kedourie, E., 1971. *Avrupa’da Milliyetçilik*, çev. H. Timurtaş, Milli Eğitim Basımevi, Ankara; Anderson, B.,(1993). *Hayali Cemaatler - Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. Savaşır, İ, Metis Yay., İstanbul; Smith, A.,2000. *The Nation in History-Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, University Press of New England,

Hanover. Söz konusu çıkarsamanın olası gerekçeleri hakkında daha geniş bir tartışma için bkz. Cephaneçigil, V. G., (2009). *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Mimarlık Tarihi İlgisi ve Türk Eksenli Milliyetçilik (187-1930)*, Doktora Tezi, İTÜ FBE, İstanbul, s.7-17.

biçimde bir araya getirilir. Öte yandan milliyetçiliğin vatandaşlık temelinde tariflenen bireylerin biraradalıklarını temin için diğer toplumlarla olan farklılıkların altını çizip, ayırt edici vasıflar çevresinde duygusal bağlılıklar inşa etmeye çalışması gibi; geçmişin mimarlık ürünleri de söz konusu vasıflarla ilişkilendirilir, etraflarında milletin öyküsünün örüldüğü tutamlara dönüştürülür. Bu yolla bireyler, örneğin kendi evlerine benzer bir evde yaşayan kişilere karşı gerçek hayatta tanışmasalar da bir yakınlık duygusu besleyebilir, ya da kişisel tecrübeleri ile bilmeleri mümkün olmayan uzak atalarla aynı mekanda ibadet ettikleri inancını taşıyarak çok uzun zamanlardan beri var olmuş ve dolayısıyla çok uzun zaman var olacak bir topluluğa karşı olan aidiyet duygularını pekiştirebilirler.

Sonuç

Bu çalışmada ele alınan örnekler de söz konusu ikili bir yapının varlığına işaret ederler. Bunun bir ayağında hem Türk Derneği, Türk Ocağı, İstanbul Muhibleri gibi cemiyetlerin oluşturulmasına çalıştıkları diyapozitif, fotoğraf, çizim vb. derlemeleri; hem de Mübarek Galib örneğinde görüldüğü gibi kitap olarak döküm çalışmalarıyla mimari geçmişin ürünleri Osmanlı/Türk Sanatı/Mimarlığı bütününe oluşturan, birbirine denk değer ve konumda kültür varlıklarına dönüştürülüp türdeşleştirir.

Diğer ayağında ise hem cemiyetlerin tertip ettikleri konferans, ders, gezi vb. fırsatlarda, hem de Hamdullah Subhi ve Ahmed Refik örneklerinde görüldüğü gibi güçlü hatipler ya da renkli üsluba sahip tarihçilerin metinlerinde yapılar milleti diğerlerinden ayırıp farklılaştıran geçmişin öyküsünün tutunma noktalarına dönüştürülür.

Celal Esad'ın yaklaşımı ise bu çalışmada ele alınan yazarlar içerisinde en mimari denebilecek bir bakıştır. Gerek anlatının kurgusu gerekse kullandığı görsel ifade teknikleri açısından Celal Esad'ın metinleri, daha önce -Batıda- ortaya konmuş mimarlık tarihi metinleri ile büyük oranda paralellik gösterir. Böylelikle içeriği farklı ancak strüktürü ortak metinler, -milliyetlerin daha önce millet olanlara denk ama farklı nitelikleri haiz oldukları halde milletler

topluluğu içinde yer alabilmelerine benzer biçimde-, diğer milletlerinkine denk ama farklı bir mimarlığın tarihi olarak milli mimarlık tarihleri arasındaki yerlerini alırlar. Celal Esad'ın bu tavrını, yalnızca milleti oluşturmak değil, aynı zamanda millete daha önceden teşekkül etmiş milletler topluluğu içerisinde bir yer bulmak için de çaba harcaması gereken geç milliyetçiliklere özgü bir durumun tezahürü olarak görmek gerekir ve bu yönüyle mimarlık tarihi yazımının milliyetçilikle olan ilişkisini bir başka vechesini teşkil eder.

Kaynaklar

- Ahmed Refik, (1912). *Büyük Tarih-i Umumi*, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul.
- Ahmed Refik, (1920). Müverrihde Sanat, *İkdam*, 10, 25, 1920.
- Anderson, B., (1993). *Hayali Cemaatler - Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. Savaşır, İ, Metis Yayınları, İstanbul.
- Anonim, (1911a). İfade-i Meram, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 1, 1-2. 1911
- Anonim, (1911b). *İstanbul Muhibleri Cemiyeti Nizamnamesi*, Mahmut Bey Matbaası, y.y.
- Anonim, (1916). Türk Ocağı Dersleri, *Türk Yurdu*, 132, 66.
- Anonim, (1918). Türk Ocağı İdare Raporu, *Türk Yurdu*, 9, 4241-4265.
- Aoki, M., (2002). Léon Parvillé: Osmanlı Modernleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı, *Doktora Tezi*, İTÜ, İstanbul
- Arseven, C.E., (1993). *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Baydar, M., (1968). *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, İstanbul
- Cansever, H. F., (1993). Çalışmalar, Prensipler, *Türk Ocağının Doğuşundaki Sebep ve Saikler*- Türk Yurdu Neşriyatı, Ankara, 43-48
- Celal Esad, (1906a). Osmanlı Sanayi-i Nefisesi, *İkdam*, 12, 13, 1906.
- Celal Esad, (1906b). Bizans Sanayi-i Nefisesi, *İkdam*, 12, 16, 1906.
- Celal Esad, (1906c). Araplarda Sanat-ı Tezyin- İran ve Türk Sanayi-i Nefisesi, *İkdam*, 12, 24 1906.
- Celal Esad, (1906d). Arap Sanayi-i Nefisesi, *İkdam*, 12, 18, 1906..
- Celal Esad, (1907). Osmanlı Mimarisi, *İkdam*, 1, 3 1907.
- Celal Esad, (1908). *İstulihat-ı Mimariye*, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul.

- Celal Esad, (1912). *Eski İstanbul - Abidat ve Mebanisi, Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar*, Muhtar Halid Kütüphanesi, İstanbul.
- Celal Esad, (1914). *Istilahat-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcut Kelimat ve Tabirat için Vaz ve Tedvini Tensib Olunan Istilahat Mecmuası*, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- Celal Esad, (1924). *Türkçe'den Fransızca'ya ve Fransızca'dan Türkçe'ye Sanat Kamusu*, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- Celal Esad, (1928). *Türk Sanatı*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Yay., İstanbul.
- Celal Esad, (1928). *Mimari Tarihi- Kurun-ı Kadime*, Devlet Matbaası, 1928
- Djelal Essad, (1909). *Constantinople de Byzance à Stamboul*, Librairie Renouard H. Laurens, Paris
- Ersoy, A. (2000). On the Sources of the Ottoman Renaissance: Architectural Revival and its Discourse During the Abdülaziz Era (1861-76), *Doktora Tezi*, Harvard University, Cambridge Mass.
- Gellner, E., (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Ersanlı Behar, B. ve Göksu Gökdoğan, G. İnsan Yay., İstanbul.
- Halil Edhem ve Berchem, M., (1910-17). *Matériaux pour un Corpus Inscriptum Arabicum-3e Partie: Asie Mineure- Premiere Section: Sivas, Divrigi, Tekkeh*, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Caire.
- Hobsbawm, E. J., (1997). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik - Program, Mit, Gerçeklik*, çev. Akınhay, O., Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Kedourie, E., (1971). *Avrupa'da Milliyetçilik*, çev. H. Timurtaş, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- Mehmed Ziya ve Pinkas, J., (1913). *Bereketzade Çeşmesi - La Fontaine de Bereketzade*, Agob Matyosyan Matbaası, İstanbul.
- Mehmed Vahid, (1915). *Bazı Istilahat-ı Mühimme-i Sinaie Hakkında Mütalaat*, İstanbul
- Mesguish, R. ve Saladin, H., (1915). *Le Yali des Keuprulu à Anatoli-Hissar*, Société des Amis de Stamboul, Paris.
- Mübarek Galib, (1925). *Anadolu Türk Asar ve Mahkukatı Tetebbuatına Esas: Ankara- Birinci Kısım - Umumi Bir Nazar - Kabristanlar, Mescidler, Camiler*, Matbaa-i Amire, İstanbul
- Mübarek Galib, (1928). *Anadolu Türk Asar ve Tetebbuatına Esas: Ankara-İkinci Kısım- Kitabeler*, Devlet Matbaası, İstanbul
- Smith, A., (2000). *The Nation in History-Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, University Press of New England, Hanover.
- Üstel, F., (1997). *İmparatorluktan Ulus-devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul.